O‘ZBEK TILIDAGI MATNLARDA HAYRAT KATEGORIYASINING PRAGMALINGVISTIK ASPEKTI

Sattorova Zilola Mahmudovna

Turon universiteti Lingvistika yo'nalishi magistiranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida emotsional-ekspressiv kategoriyalar orasida o‘ziga xos o‘rin tutuvchi hayrat kategoriyasining pragmalingvistik xususiyatlari tadqiq etiladi. Maqolada hayratning nutqiy vaziyatdagi o‘rni, so‘zlovchi va tinglovchi munosabatlaridagi roli hamda ushbu kategoriyani ifodalovchi lisoniy vositalarning pragmatik potentsiali tahlil qilingan. Shuningdek, hayratning mirativlik tushunchasi bilan bog‘liqligi va matn mazmunini shakllantirishdagi xizmati misollar orqali ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: pragmalingvistika, hayrat kategoriyasi, mirativlik, nutqiy akt, illokutiv maqsad, lisoniy markerlar, emotsionallik, ekspressivlik, presuppozitsiya.

Аннотация: В данной статье изучаются прагмалингвистические особенности категории удивления, занимающей уникальное место среди эмоционально-экспрессивных категорий в узбекской лингвистике. Анализируется роль удивления в речевой ситуации, его роль во взаимоотношениях говорящего и слушающего, а также прагматический потенциал языковых средств, представляющих эту категорию. Кроме того, на примерах показана связь удивления с понятием миративности и его роль в формировании содержания текста.

Ключевые слова: прагмалингвистика, категория удивления, миративность, речевой акт, иллокутивная цель, языковые маркеры, эмоциональность, экспрессивность, пресуппозиция

Abstract: This article studies the pragmalinguistic features of the category of surprise, which occupies a unique place among emotional-expressive categories in Uzbek linguistics. The article analyzes the role of surprise in a speech situation, its role in the relationship between the speaker and the listener, and the pragmatic potential of linguistic means representing this category. Also, the connection of surprise with the concept of mirativity and its role in the formation of text content are shown through examples.

Key words: pragmalinguistics, category of surprise, mirativity, speech act, illocutionary purpose, linguistic markers, emotionality, expressiveness, presupposition.

Zamonaviy tilshunoslikda antropotsentrik paradigma til birliklarini faqat tizim sifatida emas, balki muloqot jarayonidagi faoliyati nuqtai nazaridan o‘rganishni taqozo etmoqda. Pragmalingvistika sohasida so‘zlovchining ruhiy holati va uning nutqiy strategiyasi muhim ahamiyatga ega. Hayrat kategoriyasi insonning kutilmagan voqelikka nisbatan kognitiv va emotsional reaktsiyasi bo‘lib, u muloqotda axborotning yangiligi va muhimligini ko‘rsatuvchi asosiy vositadir. Til nafaqat axborot almashish vositasi, balki inson ichki olamini, uning borliqqa bo‘lgan sub’ektiv munosabatini aks ettiruvchi murakkab tizimdir. Zamonaviy tilshunoslikning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan pragmalingvistika til birliklarining muloqot jarayonidagi

"hayoti"ni o‘rganadi. Insonning kutilmagan hodisalarga nisbatan reaktsiyasini ifodalovchi hayrat kategoriyasi muloqotning emotsional va informatsion muvozanatini belgilashda muhim ahamiyatga ega. O‘zbek tili o‘zining boy ifoda imkoniyatlari bilan hayratning eng nozik qirralarini (shubha, quvonch, kinoya, nafrat aralash hayrat) yetkazib bera oladi. Tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaga o‘tilishi til birliklarini inson faoliyati, uning ruhiy holati va ijtimoiy muhiti bilan aloqadorlikda o‘rganishni kun tartibiga qo‘ydi. Shunday kategoriyalardan biri hayrat bo‘lib, u insonning yangi, kutilmagan yoki noodatiy voqelikka nisbatan kognitiv reaktsiyasini ifodalaydi. Pragmalingvistik nuqtai nazardan, hayrat shunchaki sub’ektiv hissiyot emas, balki muloqot jarayonini boshqaruvchi, axborotning qadrini belgilovchi va suhbatdoshning diqqatini yo‘naltiruvchi kommunikativ-strategik vositadir. O‘zbek tilida hayrat kategoriyasi o‘zining serqirraligi, milliy-madaniy bo‘yoqdorligi va boy ifoda vositalari bilan ajralib turadi.

Pragmalingvistik tahlilda hayrat kategoriyasini mirativlik (lotincha *mirari* – hayratlanmoq) tushunchasisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Mirativlik – bu so‘zlovchi uchun kutilmagan, yangi bo‘lgan axborotning tilda grammatik yoki leksik darajada kodlanishidir. O‘zbek tilida mirativlik asosan evidentsiallik (axborot manbai) bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Masalan, *-gan ekan* affiksi orqali ifodalangan hayratda so‘zlovchi voqelikdan xabar topgan lahzaning o‘zidayoq munosabat bildiradi: *"Siz hali ham shu yerda ekansiz-ku!"*. Bu yerda pragmatik maqsad tinglovchini ayblash yoki undan hayronligini yashirmaslikdir. J. Ostin va J. Serl nazariyasiga tayanib, hayratni ekspressiv nutqiy aktlar sirasiga kiritish mumkin. Biroq uning illokutiv kuchi (so‘zlovchining maqsadi) ko‘p qirralidir:

- So‘roq-hayrat: *"Nahotki shunday bo‘lsa?"* (Maqsad: ma’lumotni qayta aniqlash).
- Maqtov-hayrat: *"Shunchalik ham chiroyli bo‘ladimi!"* (Maqsad: estetik zavqni bo‘lishish).
- Tanbeh-hayrat: *"Bu nima qilganingiz?!"* (Maqsad: xatti-harakatni qoralash).

Har bir holatda hayrat kategoriyasi muloqot strategiyasini o‘zgartiradi: u suhbatning rasmiy ohangini pasaytirib, uni emotsional darajaga olib chiqadi. O‘zbek tilidagi hayratning pragmatik aspekti quyidagi vositalar yordamida "jonlanadi": Leksik-modallik: *Ajabo, iye, tavba, eha, oha.* Bu so‘zlar gapning boshida kelib, butun gapning pragmatik yo‘nalishini belgilaydi. Masalan, *"Tavba"* so‘zi o‘zbek mentalitetida nafaqat hayratni, balki diniy-axloqiy hayratni (yoqalashni) ham ifodalaydi. Sintaktik parallellar: Hayrat matnda takrorlar va to‘liqsiz gaplar orqali kuchaytiriladi. *"U-ya? Shunday odam-ya?"* kabi qurilmalarda "ya" yuklamasi hayratning eng yuqori nuqtasini ko‘rsatadi. Frazeologik ekspressivlik: *"Og‘zi ochilib qolmoq"*, *"Hayratdan tosh qotmoq"* kabi birliklar matnda tasviriylikni oshirib, personajning ruhiyatini chuqurroq ochib beradi.

Hayratning yuzaga kelishi uchun presuppozitsiya (oldindan ma’lum bo‘lgan bilim) muhim. Agar so‘zlovchining ongidagi "dunyo modeli"da falonchi odamning olim bo‘lishi imkonsiz deb hisoblansa, uning olim bo‘lgani haqidagi xabar kognitiv dissonans (fikrlar to‘qnashuvi) keltirib chiqaradi. Pragmatik jihatdan bu dissonans nutqda pauzalar, intonatsiyaning keskin ko‘tarilishi va so‘z tartibining buzilishi bilan kuzatiladi. Masalan: *"Siz... siz axir... o‘sha emasmisiz?"*

Badiiy adabiyotda hayrat kategoriyasi personaj xarakteristikasini ochish uchun xizmat qiladi. Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon yoki O‘tkir Hoshimov asarlarida hayrat markerlari qahramonning dunyoqarashi, uning madaniy darajasi va hissiy olamini ko‘rsatadi. Masalan, kutilmagan uchrashuv sahnasidagi hayrat personajlar o‘rtasidagi masofaning yaqinlashishi yoki

uzoqlashishiga sabab bo‘ladi. Tadqiqotda deskriptiv (tavsifiy) tahlil, kontekstual tahlil va pragmatik interpretatsiya metodlaridan foydalanildi. Nazariy asos sifatida J. Ostinning nutqiy aktlar nazariyasi, Sh. Safarovning pragmalingvistik qarashlari va A. Eyxenvaldning mirativlik nazariyasi olindi. Hayrat kategoriyasining asosi mirativlik (lot. *mirari* – hayratlanmoq) bo‘lib, u grammatik tizimda "kutilmagan axborot" sifatida kodlanadi. Mirativlik evidentsiallik (bilim manbai) bilan kesishadi, biroq uning pragmatik vazifasi axborotning manbasini ko‘rsatish emas, balki o‘sha axborotning so‘zlovchi uchun kutilmaganligini ta’kidlashdir. Hayrat kategoriyasi muloqotda turli illokutiv maqsadlarni (so‘zlovchining niyati) amalga oshiradi:

- Evristik funktsiya: So‘zlovchi yangi narsani kashf qilgandagi hayrat. *"Iye, bu yerda yo‘l bor ekan-ku!"* (Maqsad: o‘z kashfiyotini bayon qilish).
- Aksiyologik (baholovchi) funktsiya: Voqelikka ijobiy yoki salbiy baha berish. *"Naqadar olijanob ish!"* (Maqsad: tinglovchini rag‘batlantirish).
- Manipulyativ funktsiya: So‘zlovchi hayrat niqobi ostida suhbatdoshiga ta’sir o‘tkazadi. *"Sizdek bilimli odam shunday deydimi?"* (Maqsad: tinglovchini fikridan qaytarish yoki uyaltirish).
- O‘zbek tili matnlarida hayrat kategoriyasi bir necha sathda namoyon bo‘ladi:

A. Morfosintaktik sath:

O‘zbek tilidagi *-gan ekan, -ibdi, -yapti ekan* kabi zamon va mayl shakllari mirativ ma’noni tashuvchi asosiy vositalardir. Masalan, *"U kelibdi"* gapi oddiy xabar bo‘lsa, kutilmagan vaziyatda aytilgan *"U kelibdi?!"* (baland ohang bilan) pragmatik jihatdan hayrat va ishonchsizlikni yuklaydi.

B. Leksik-semantik sath:

- Undovlar: *Iye, oha, eha, obbo, voy, tavba.* Har bir undov o‘ziga xos pragmatik konnotatsiyaga ega. Masalan, *"Tavba"* ko‘pincha salbiy yoki diniy-axloqiy hayratni ifodalasa, *"Oha"* estetik zavqni bildiradi.
- Modal so‘zlar: *Nahotki, ajabo, hayratlanarlisi shundaki. "Nahotki"* so‘zi o‘zbek tilida shubha va hayratning sintezi sifatida kuchli pragmatik potentsialga ega.

V. Frazeologik sath:

"Yoqa ushlamoq", *"Lola qolmoq"*, *"Barmog‘ini tishlamoq"*, *"Ko‘zi kosasidan chiqmoq"*. Ushbu birliklar matnda hayratning intensivligini (darajasini) ko‘rsatadi. Pragmalingvistikada hayrat so‘zlovchining presuppozitsiyasi (oldindan mavjud bilimi) bilan yangi kelgan axborot o‘rtasidagi ziddiyatdan tug‘iladi.

- Misol: *"Siz hali ham shu yerda ekansiz-ku!"* * Tahlil: So‘zlovchining presuppozitsiyasi: "Siz allaqachon ketgan bo‘lishingiz kerak edi". Yangi axborot: "Siz hali ham shu yerdasiz". Bu ikki bilim to‘qnashuvi hayrat markerini (ku yuklamasi va ekan morfemasi) yuzaga chiqaradi.
- O‘zbek xalqi muloqot madaniyatida hayratni ifodalashda etik me’yorlar muhim. Masalan, yoshi katta odamga nisbatan hayratni ochiq-oydin (og‘izni ochib) bildirish ba’zan

odobsizlik sanalsa-da, badiiy matnlarda bu personajning samimiyligini ko‘rsatish uchun xizmat qiladi. O‘zbek tilidagi hayrat kategoriyasida ko‘pincha diniy elementlar (*Subhanallah, Yo Alloh*) pragmatiklashgan bo‘lib, ular hayratni barqarorlashtirish va ijobiy o‘zanga burish vazifasini o‘taydi.

- O‘zbek tili matnlarida hayrat kategoriyasining pragmalingvistik tahlili shuni ko‘rsatadiki, ushbu kategoriya muloqotning informativ va emotsional qirralarini birlashtiruvchi markaziy nuqtadir. U matnda quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Axborotning kutilmaganlik darajasini belgilaydi.
2. So‘zlovchining kognitiv olamidagi o‘zgarishlarni aks ettiradi.
3. Tinglovchi bilan emotsional aloqa o‘rnatib, uning reaktsiyasini boshqaradi.
4. Matnning ekspressiv va stilistik jozibasini ta’minlaydi.

Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotlar o‘zbek tilining diskursiv imkoniyatlarini yanada kengroq yoritishga xizmat qiladi. O‘zbek tili matnlarida hayrat kategoriyasi murakkab pragmalingvistik hodisadir. U quyidagi muhim vazifalarni bajaradi:

1. Muloqot ishtirokchilarining diqqatini yangi va muhim axborotga qaratadi.
2. So‘zlovchining shaxsiy munosabatini (ijobiy yoki salbiy) oshkor qiladi.
3. Matnning emotsional-ekspressiv qatlamini boyitadi va muloqotni interaktiv qiladi.

Hayrat kategoriyasini o‘rganish o‘zbek tilining kommunikativ imkoniyatlarini va milliy nutqiy etiketini chuqurroq anglashga yordam beradi. O‘zbek tili matnlarida hayrat kategoriyasi muloqotning dinamikligini ta’minlaydi. Uning pragmalingvistik tahlili shuni ko‘rsatadiki, hayrat tilda shunchaki sub’ektiv munosabat emas, balki axborotni saralash, uni tinglovchiga ta’sirchan yetkazish va muloqot maromini boshqarish qurolidir. Badiiy va so‘zlashuv nutqida hayrat vositalari sub’ektning kognitiv holatini pragmatik maqsadlar bilan bog‘lovchi ko‘prik vazifasini o‘taydi

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. **Mahmudov N.** Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 3. – B. 3-16.
2. **Safarov Sh.** Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2008. – 286 b.
3. **Haqberdieva S.** O‘zbek tilida mirativlik ma’nosining ifodalanishi. Filol. fan. nomz. dissertatsiyasi. – Samarqand, 2009.
4. **Nurmonov A.** Tanlangan asarlar. 3-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
5. **Shomaqsudov A. va boshq.** O‘zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983.